

מקומו של לוי קיפניס בספרות הילדים

גרשון ברגסון

מורי ורבותי! לאחר שקודמי פתחו בשאלה הריטורית "מי לא מכיר את לוי קיפניס", אפשר היה להסתפק בכך ולומר: כיוון שאתם מכירים את לוי קיפניס אין לנו צורך עוד לדבר עליו. אבל קיבלתי עידוד מן העובדה שחזרו על שיריו הידועים מאד ואיש לא מחה; על פי המנהג היהודי חוזרים על דברים ידועים אף שלוש פעמים ביום... לפיכך ארשה לעצמי להיות שותף לחזרות אלה ואומר מלים מספר על מקומו של לוי קיפניס בספרות הילדים העברית.

יצירתו של לוי קיפניס, בראשית המאה נהוותה על רקע מאד מעניין. באותה תקופה חדלה השפה העברית להיות שפת-קודש ולימוד בלבד והתחילה להיות שפה מדוברת; ונסיבות שנעשו אז, במיוחד לגבי ילדים, היו מעניינים ביותר.

ד"ר אוריאל אופק הזכיר בדבריו פירסומים בעיתונות לילדים. אולי מן הדין להזכיר בסיון יחיד במינו, שהיה בתקופה זאת להוציא עתון יומי לילדים בשפה העברית; כונתי לעתון היומני "החבר", שערך י"ח טביוב בוילנא בשנת 1908. בסיון זה מעיד על העובדה, שאלה אשר לחמו למען תחיית השפה הבינו כי זאת לא תהיה יותר שפת קודש ולימוד, אלא, שפה מדוברת, שעובד על צרכים יומיומיים. לא חשוב

כרגע כמה זמן הופיע עיתון זה ואימתי נפסקה הופעתו; חשוב לנו להדגיש, כי הבעיה הייתה המרחק בין התוכן לבין השפה. ידעו ראשוני היוצרים שהשפה איננה מדוברת ואיננה שגורה, וניסו להגיש ספרות אשר מבחינת התוכן מתאימה לילדים בגיל גבוה יותר, אבל מבחינת הלשון הם הגישו את הדברים בלשון דלה כדי להקל (כביכול) על הקוראים הצעירים. התקופה הזאת נמשכה זמן ממושך למדי, עד אשר התגברו על החרדה הזאת, הכיאו לילדים ספרים וסיפורים בהתאם לגילים השונים והתאימו את התוכן לשפה. זו הייתה התקופה של צמיחת הגנים העבריים במקביל בארץ ישראל של אז ובאירופה, בעיקר באירופה המזרחית. עלינו לזכור ששלטו אז באירופה זרמים חדשים בחינוך, שהטיפו להביא לילד בגיל הרך פעילות מגוונת, אלה הסיסמאות הידועות של פרבל - והוא בעקבות רוסו שבמאה הקודמת - שקבלו רק אז את התנופה.

יצחק אלתרמן, שיסד באותה תקופה בווארשה את הגנים העבריים הראשונים, ביסס את עבודתו על העקרון שיש ללמד את הילד תוך כדי משחק ויש להחזיר את הילד אל הטבע, להחזיר לו את תחושת הטבע. הייחתי אומר, שהייתה זה עימות בין הילד היהודי אשר היה כבול וסגור "בחדר" (אותו "חדר" ושיטותיו שעליו שמענו היום במדגם של הסיפור "מלקות יום השישי" מאת לוי קיפניס), לבין הילד החופשי שבחיק הטבע. היתה זאת משימה לשנות מן היסוד את דרכי העבודה ואת דרכי החינוך, שעיקרן לקרב את הילד אל הטבע ולהוציאו אליו.

לוי קיפניס ממשיך, או אולי במקביל מפתח את האידיאה הזאת בגן הילדים בארץ ישראל, ובשירה העברית לילדים, ומחדיר או מנסה לפחות להחדיר את הטבע אל הילד העברי בלשונו המתאימה לו. לציון את מקומו של לוי קיפניס בספרות העברית, אפשר היום בנימה של אופטימיות; כלומר - הוא אחד הבודדים שבין הסופרים הראשונים, שייהפך אולי לקלסיקאי בספרות הילדים העברית.

מקנא אני בעמים שאפשר להצביע, ללא קושי, על הקלסיקה שלהם בספרות הילדים. מהי קלסיקה? קשה מאד להגדיר, אבל נדמה לי כי יהא זה נכון אם נאמר כך: יצירה ספרותית, המחזיקה מעמד שלושה דורות, צועדת לקראת היותה קלסיקה. בראשית המאה, ואחר כך שוב במחציתה, חשבנו שהנה נוצרת קלסיקה עברית והספרים אשר הופיעו בסוף המאה הקודמת, או בראשית המאה הנוכחית, ייהפכו לנכס צאן ברזל של ספרות הילדים העברית, אך התאכזבנו. אותם הספרים, שהיו ידועים לנו ביותר ושנדמה היה לנו שכל נער וכל צעיר בישראל קורא אותם, התרחקו מאתנו ת"ק פרסה. אזכיר שם אחד בלבד: אברהם מאפו שנחשב בעיני רבים מן החוקרים כראשון היוצרים, וציפו שהוא ייהפך לקלסיקן שלנו - אך ספריו נעלמו ואינם. העובדה שאנחנו שרנו היום שירים של קיפניס מראשית המאה מצביעה על קיומם של שירים במשך שלושה דורות. נוח לי להיאחז בהגדרה של דור - 25 שנה,

וכיוון שמוסיפים מן החול אל הקודש אני יכול לומר שלוין קיפניס מחזיק מעמד כבר שלושה דורות. את שיריו עדיין כולנו יודעים, קוראים בהם וחוזרים וקוראים בהם, שרים אותם וחוזרים ושרים אותם. לכן אפשר לומר כי יצירתו מבשרת את הצעדים הראשונים לקראת קלסיקה בספרות הילדים העברית; זה אחד הדברים המאפיינים את מקומו. ויש לציין דבר נוסף: מקומו היה מכובד בגולה ברשת החנוך העברי. המורים בבתי-ספר "תרבות" – או בבתי-ספר אחרים בשפת ההוראה העברית, בעת פריחתם בין שתי מלחמות העולם – היו צמאים, כמובן, ליצירה עברית מקורית, ארץ-ישראלית. הם הכירו היטב את לוין קיפניס. לכן לא רק בארץ-ישראל דאז אלא בכל רחבי הגולה ידעוהו ואין פלא, שכן יצירתו רבגונית ביותר.

כמה וכמה מעלות טובות ללוין קיפניס:

סופר ילדים – מעלה אחת. סופר מורה – מה טוב. סופר מורה ומאייר – טוב שבעתים; או אולי קיפניס היה אומר טובותים ... היצירה שלו משתרעת על תחומים נרחבים, ואזכיר אותם בדרך קטלוגית: סיפורי התורה, סיפורים קצרים, מעשיות, חידות; שירים, כמובן; ספרי לימוד, הסיפור הארוך והמקאמות. אם הזמן יספיק – אדגים את הסוגים ואם לא, לא תהיה לכם ברירה אלא להאמין לי.

מקומו של לוין קיפניס בספרות הילדים העברית מצטיין בכך שהוא יצר נורמות, אשר עקבותיו הלכו הרבה מן היוצרים. מה הן הנורמות? נדמה לי שבראש וראשונה צריך להצביע בתחום הלשון; לשון קורקטית, עשירה, מעט מאד סלנג, הרבה צליל מניע, הרבה צליל ממקד, הרבה ביטויים לשוניים שמקלים על הילדים את קליטת השיר ומעוררים בהם עניין. האנומטופיאה היתה ידועה גם לפניו, כמובן, אבל בשירי הילדים שלו תחום זה עשיר ביותר. אזכיר רק כמה מהם: בחלקם ידועים ושגרתיים ובחלקם חדשים, כמו: הב, הב, דיו, דיו, קוה קוה, קרה קרה, חיר חיר, פפס פפס, הך הך, שוט שוט, ז ... ז, פיק פק, גרו גרו, גע גע, מה מה, שק שק, פלו פלה, קוקוריקו ועוד רבים מאד. היתה אומר, לשון מגוונת, שבעזרתה מנסה המשורר להעשיר את עולמו הצלילי של הילד ויוצר ליד זה גם דברים מקוריים, אף אם אין בביטויים צליל טבעי, אך יש בהם אסוציאציה המובילה אליו כגון: גזיר-גזור, נסיר-נסור, פציר-פצור, פסיל-פסל, תפיר-תפור; היינו – אותם המכנים הלשוניים, אשר מגרים את הילד להאזנה ובעיקר כמובן בשירה.

יש תיאוריות שונות, המנסות להסביר את הקשר והרצון של הילד להאזין לשיר דווקא, ואחת מהן היא זו של הסופר הרוסי הידוע קורניי צ'וקובסקי. הוא טוען כי אין תימה שהילד בגיל הרך להוט כל-כך להאזנה לשירים, וכמה סיבות לכך. אחת מהן, לפי דבריו (והדבר מתאים במיוחד לדוברי שפות סלבויות) היא שהילד רואה את החיים דרך משקפיים של זוגות.

העולם כולו מצטייר בעיני הילד בזוגות, משום שעם הולדתו הוא רואה זוג הורים, ואחר-כך זוג סבא וסבתא. בהסתכלו בעצמו הוא רואה את גופו מזוגות: זוג עיניים וזוג ידיים, זוג רגליים וזוג אזניים, זוג שפתיים ונחיריים וכן הלאה. בראה לו שהעולם הסובב אותו חייב להיות מותאם איך שהוא לצורה הזוגית. כך גם בלשון – החררו הזוגי הוא דבר מובן מאליו. לכן גם המילים הראשונות שמבטא הילד בשפה הסלאבית הן זוג של הברות: אבא זה "פאפא" ואמא זה "מאמא", ודודה זה נ'נ'ו ודוד זה ד'ד'ו ועוד כדוגמתן. הוסף על כך את הקצב הטבעי בחיים שהוא עד לו, רואה ושומע; יום ולילה ערב ובוקר, ובסביבה שומע הוא את קצב השעון המתקתק תיקיתק (כמו השיר של קיפניס ששרנו היום). לפיכך הן מן הצד "העינוני" והן מן הצד הפרקטי מסתדר הוא עם השיר, הדבר מובן כמעט מאליו והשיר קרוב לו.

בין אם לזין קיפניס קרא או לא קרא, ידע או לא ידע את ההנחה או ההשערה הזאת, את שיריו הוא ידע לכתוב ולנסח כך, שהילד ימצא את עצמו בו הן בגלל החרוזה הטבעית כמעט והן בגלל הקצב הטבעי כמעט, המקובל על הילד; קצב קצר ולא דווקא ארוך. מי מן המכון שירצה לבחון אספקט זה ודאי ימצא טעם לבדוק כמה יאמ בים או טרוכיאים, והיכן האנאפסטים בשירה לילדים של לזין קיפניס, ואז ודאי יגלה דרך עקיבה מאד.

בלשונו, מלבד ההעשרה, התיחס לזין קיפניס לילד ברצינות. עוד לפני שניסה שלונסקי את הדברים הוא לא התילד ונקט עמדה ברוח תפיסתו של שלונסקי, שהילד איננו דלתרבות: "פתיית לחם שרויים במים, מגישים רק ליונקים חולניים". (ביאליק לפניו ניסת את הדברים אחרת: "ילמדו הילדים לפצח אגוזים קשים קצת ושיניהם תתחזקנה").

כדי להדגיש את העושר הלשוני אביא דוגמא מסיפורו "הבית על ההר". הסיפור קצר אבל הוא עשיר בתיאורים ועשיר כמושגים: "על ההר הרם, בין דשא ופרחים, עומד לו בית קטן, וכובע לבית – גג אדום, וקירות לבית – לבנים לבנים, וחלונות לבית – שקופים ולחלונות וילונות צבעוניים וכשתי כנפים – תריסים כחולים, וארבע דלתות".

זוהי פתיחה של ספור ויש בפתיחה הזאת רמז לעולם עשיר מאד שיבוא לאחר מכן.

כך מספר קיפניס את הסיפור על בית שעמד על ההר. לא סיפור מעשה בלבד ומזהיר, אלא צעד צעד, כדי להשתמש בעולם של צבעים, כדי לשלב דימויים, מטפורות. זהו בעצם יעודה של ספרות, שחייבת להעשיר ולהרחיב את עולמם של הילדים, ובהמשך התיאור באותו סיפור: "ובאים לבית ילדים רעבים,

תתולים רעכים, ויש אחד צולע;” וציפורים מתוארות: ירוקת זנב, צהובת בטן, כחולת צואר; ועל הסף עומדת ילדה חסודה. “אם כן אפשר רק על סמך סיפור זה לראות, שאין הסופר מזלזל בילד, ולא זו בלבד שאיננו מזלזל, הוא במכוון מרחיב ומגוון ככל האפשר בצבע, במושגים ובסיפורים מתחומים רבים אחרים, כגון התחום של עולם הצומח.

מכאן לשורה ארוכה של שירים שנשאים פרחים, ואלה מקשרים אותנו אל האידיאה של שיבה לטבע, הרצון לשנות את הילד ולהוציאו מהחדר הכלוא והסגור ולהביאו לעולם הרחב, לחיק הטבע, וזהו אחד האידיאלים של תחיות העם בארץ ישראל באותה עת. וגם כאן מדויק קיפניס ומקפיד על לשון עשירה: הכל נבט, השתילים הזדקפו, החטה עלתה, הצנונית נבטה, הבצל ביצבץ; או למשל כך: העלים המוארכים של השקד, עלי הגפן המפושקים, התאנה ועליה השעירים. השקמה ועליה החלקים, התות ועליו המבריקים, הרימון ועליו המחודדים. בולטת זההתרחקות מן ההכללה, וניכרת המגמה להגיש את הפרט במדויק. לא ‘מין עלה’ ולא ‘מין ציפור’ מתקופת ההשכלה ובמידת מה אהריה.

ואסיים פרק זה בהביאי תיאור מחיי הדבורה: “זאת מלקקת אותה בלשונה, זאת מחליקה במששנה, זאת מנקה במברשתה, זאת מסדרת את חריקיה, זאת מטהרת את כנפיה, זאת משקה אותה מיסוכר, זאת מאכילה מי דבש...”

כלל גדול בספרות הילדים: ככל שתרבה בדיוק הפרט כן תעורר אמון רב יותר אצל הקורא. קיפניס עושה זאת ביד אמן.

ראוסיף עוד משפטים לגבי התואר.

היום שמענו כסיפור שהוקרא כי הרבי “לא הצליף בחזקה אבל גם לא חיבב.” היינו – תואר פעולה בעזרת המלית לא. כך הרבה קיפניס גם בתואר: לא גבוה ולא נמוך, לא קשה ולא רך. דרך זאת של בניית התואר שמוסיפה בו גוף מקובלת אצלו.

תחום נוסף ביצירתו של לזין קיפניס הוא המעשיות, בהן עולם ומלואו. המעשיות שהוא מגיש לילדי ישראל כמעט כולן מסתיימות בטוב. יש כאן תפיסת עולם אופטימית, תפיסת עולם של אמונה בטוב. הבודק את המעשיות האלה ימצא כי הזאב מסייע והסנאי עוזר; ויש מעשייה אחת על ילדה, שגורשה מהבית ואז הדוב, הזאב והכלב עשו יד אחת כדי להצילה. ורצוי לתת את הדעת לסדרה לגיל הרך, שהטקסט בה קצר והציור הוא רוב רובו של הסיפור. כדאי לעיין בסדרה זו, כי גם פה נמצא את אותה

דרך של פיוס, אותה דרך של סיום טוב, שאליו מוביל לוי קיפניס. המעשיות בנויות לפי המבנה הקלסי של השילוש, ומוסר השכל בצדן, אך זה נושא בפני עצמו ולא נעמוד עליו עתה. ומכאן למוטיבים הסוציאליים בסיפוריו. יש סדרה של סיפורים, בהם בולטת המגמה והרצון לטייע, לעזור, להיטיב להושיע. זו שורה ארוכה של סיפורים על בני דלת העם: מוכר הנפט, סוחר הפחים, דלות בבית, אותה דלות שבאה לידי ביטוי גם בספר "סודות מן החדר", והילדים הלומדים ב"חדר" בתנאים קשים מאד מעוררים הזדהות, וגם פה הוא רותם לעזרה את בעלי החיים.

נושא אחר שעליו דובר היום הוא החגים, ובן עוסק קיפניס במשך שלושה דורות. לא אנתח כרגע את ההתקדמות הכרונולוגית של נושא זה. שני דברים אדגיש: האחד – החיבה המיוחדת שיש ללוי קיפניס אל חגי ישראל בתפיסת המסורת והשורשיות הקשורות בהם. והדבר השני – אם תשימו לב, בסוף כל ספר בסידרה "חגי ישראל" מצוי לקט של הלכה ודינים, המקנה לילדי היהודי (גם אם הוא איננו שומר מצוות) ידיעות ראשוניות על הדינים ועל ההלכה הקשורה בחגי ישראל.

בהתקרבי לסיום דברי אומר עוד זאת: לוי קיפניס ייזכר לדעתי בספרות הילדים העברית בעיקר כסופר בעל אידיאות. הוא איננו מביא את השיר רק כדי לשעשע; זהו תחום בפני עצמו והוא לגיטימי. אבל ביצירה שלו יש אידיאה והוא איננו מתבייש בה. אילו שאלנו אותו ודאי היה אומר: כן, נכון, לא נאתי כדי לשעשע בלבד, נאתי כדי להקנות ערכים. גם השירים המושרים, גם המעשיות וגם הסיפורים, כולם כאילו כפופים לרצון הזה: להיות סופר נושא מסר ערכי, בין אם מישהו יאמר שכך צריך ובין אם מישהו יטען שזה לא נחוץ ולא דרוש. האידיאות מועברות ממילא, הן מועברות באמצעות הסיפורים שלו ולא יכלשכן בספוריו הארוכים.

רוב יצירותיו של קיפניס קצרות; לצדם חיבר שני סיפורים ארוכים ממש, הקשורים בשואה. הסיפור האחד הוא "בנתיב הפלא", והאחר – "ילדים במחתרת". הסיפורים מספרים על גורלם של ילדים באירופה בראשית השואה, והם ספוגים חום ואהבה.

מי שאיננו יכול להשלים עם המציאות המרה בורח אל כנפי הדמיון, ו"בנתיב הפלא" בורח לוי קיפניס אל כנפי הדמיון בהגישו סיפור כמעט-אגדה: על ילד יהודי אשר ניצל מצפרני הנאצים. הספר השני כולו ריאליה ("ילדים במחתרת" בתקופת השואה. בודאי היתה לו לעזר העובדה ששהה בגרמניה תקופה מסוימת, למד שם והכיר מקרוב את הרקע למתרחש. אבל מה שיש בספר הזה, אלה הן תבניות ליצירות על נושא השואה. בתבניות האלה שבדקתי מצאתי כי בסיפורים לילדים על תקופת השואה יש דברים כמעט עקביים אצל הסופרים. קודם כל – הרקע של החברה הגרמנית והאוכלוסיה היהודית

בקרב. קיפניס ידע להעמיד את התקופה הזאת על שני גיבורים הנמצאים בעימות חריף של זה לעומת זה. האידיליה ששררה בין הילד היהודי לבין ה"שקצים" מסמלת את האדם היחיד הבודד הנאבק.

כאשר התחילה להגיע אלינו ספרות השואה ידעו כבר הסופרים, שלא להעמיד את המאבק על התמונים אלא על הילד הבודד, או על הילדה הבודדה; מוכרים לכולנו אנה פרנק הבודדת, או דוד רובינאוויץ הבודד, ושאר ספרים המתארים את הילד במאבקו בשואה. הבריחה מידי הנוגשים, המהפך שחל בקרב האוכלוסיה הגרמנית, שלא היתה מובנת והיא לא מובנת עד היום ומי יודע אם יבוא פעם הפסיכולוג שיוכל להסביר את המהפך הזה של האנשים, שהיו כל כך ידידותיים ופתאים בהפכו לשונאי אדם. הבריחה אל היער ומה שנודע לנו אחר כך על הפרטיונים. הרגשת הנקם; הרצון לראות נקם בחיות אלה. ההתארגנות המחתרית, הגרושים והשוד, ההחרמה של היהודי הבודד, הגרוש מבית-הספר, ילדי הגרמנים, ההופכים להיות "בלשים" בידי השלטונות, כדי להלשין על הוריהם - דבר אופיני למשטרים רודניים אשר מנצלים את תמלמות הילד נגד הוריהם, והגרמנים אינם יחידים בתחום זה. ולבסוף - מימוש הנקם, שבא לביטוי בהגיגת פסח, בהר הלבנים, באמירת "שפוך חמתך על הגויים", כאשר הכפר "זדונח" עולה כולו באש.

בכל התחומים האלה היה לויץ קיפניס יוצר מקורי, אשר שלושה דורות של מאזינים וקוראים צעירים גדלו ונתחנכו על יצירותיו ועשהו לסופר קלאסי.

לֹוֹת קִיפּוּיִם

אִמְרוּ

מִסִּירֹת וּמִשְׁתַּקִּיִם לְנַוְיֵי הַלְדִים וּלְבֵית־הַסֵּפֶר

הַסְקוּרָה קְרֵאוּ שׁוֹנָה בְּשֵׁם „גְּלוּבוֹת לְגִנּוֹת” וְצֵאָה בִירוּשָׁלַיִם בְּהוֹצָאת „נְעֻד־הַתְּנַיִן” בְּהַשְׁתַּמְּפוּת „הַתְּהַרְרֹת הַגִּנּוֹת”